

ק ה ל ישאר

ה ש ל ט ו ן
ה ע צ מ י
ה י ה ו ד י
ל ד ו ר ו ת י ו

העת העתיקה

עורך: ישעיהו גפני

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

קהל ישראל
השלטון העצמי היהודי לדורותיו

כרך א
העת העתיקה

מערכת הסידרה

פרופ' יוסף קפלן (יו"ר), פרופ' ישראל ברטל,
פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, צבי יקותיאל
מרכות המערכת: מעין אבינרי־בהון

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע

משרד המדע, התרבות והספורט
המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם –
האוניברסיטה העברית בירושלים

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem

Printed in Israel, 2001

מסת"ב x-173-227-965 ISBN

Catalogue No. 185-481 מספר קטלוגי

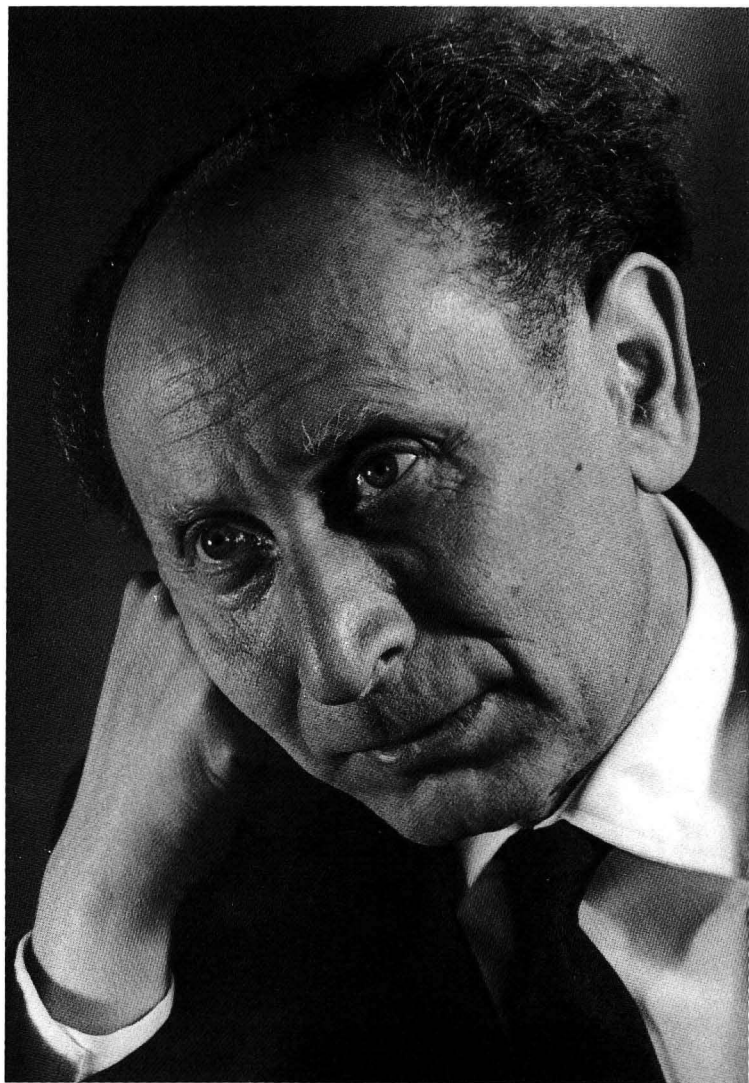
© כל הזכויות שמורות למרכז ולמן שזר לתולדות ישראל, תשס"א

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ('גרף חן') בע"מ

כולם בירושלים

ישראל היילפרין
תר"ע-תשל"א • 1910-1971

תוכן העניינים

ט	פתח־דבר
י	ישראל ברטל
יא	ועדים, קהילות וחברות: ישראל היילפרין, חוקר השלטון העצמי היהודי
3	ישעיהו גפני
13	דניאל שוורץ
27	יהודה שיפמן
55	אריה כשר
75	אוריאל רפפורט
85	אהרן אופנהיימר
103	ישראל לוין
139	ירון דן
147	זאב ספראי
169	משה בר
199	שמואל ספראי
231	מפתח

פתח דבר

בשנת תשל"א (1971) הלך לעולמו פרופ' ישראל היילפרין זכורנו לברכה. מחלתו הקשה קטעה באיבה קריירה מחקרית מפוארת של חוקר דגול, שהיה מורה לרבים. את דרכו בהוראה ובמחקר ממשיכים תלמידיו, הממלאים תפקיד מרכזי בהוראה ובחקר תולדות עם ישראל במוסדות להשכלה גבוהה בארץ. פרופ' היילפרין מילא תפקידים חשובים במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים, בחברה ההיסטורית הישראלית, בכתב העת 'ציון' ועוד.

ידידים ותלמידים החליטו לפני מספר שנים לכבד את זכרו בהוצאת שלושה קבצים הכוללים מחקרים על האוטונומיה היהודית לדורותיה, נושא שלו הקדיש המנות את מירב מרצו המחקרי, ואשר אותו ראה כגולת הכותרת של יצירתו. הכרך הראשון עוסק באוטונומיה היהודית בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד; הכרך השני עוסק בקהילות ישראל שבארצות האסלאם ובאירופה הנוצרית בימי הביניים; הכרך השלישי יוחד לאוטונומיה היהודית בעת החדשה.

הגם שהעיסוק בנושא זה מקורו ברצון להציב יד ושם למורנו פרופ' היילפרין, יש חשיבות מרובה בעיסוק בשלטון היהודי העצמי כשלעצמו. האוטונומיה היהודית נתפסה כסמל לקוממיות יהודית וזכור לימים עברו של עצמאות יהודית הן בארץ ישראל לאחר כיבוש בידי הרומאים והמוסלמים והן בארצות הגלות. היא אף שימשה כלי ראשון במעלה בשמירת הקיום היהודי בארצות הגולה ובצמצום ממדי טמיעה והתבוללות. לא היה שום גורם אחר שתרם תרומה כה מכרעת לקיום היהודי במשך אלפי שנות הגולה כמו הקהילה היהודית על כל צורותיה וגווניה, וכבר עמד על כך בן-ציון דינור:

היחידה החברתית של העם בימי 'ישראל בגולה' מראשיתם היתה הקהילה, בה היה הציבור היהודי בכל מקום מאוגד איגוד כולל והדוק. הקהילה היהודית איחדה את כל היהודים היושבים במקום והקיפה בסמכותה ובפיקוחה את כל תחומי פעילותם והוויתם גם של היחידים וגם של הרבים. כל התרחשות היסטורית יהודית פנימית בימי 'ישראל בגולה' – התהוותה, התגלותה והשפעתה הן במסגרתה של הקהילה. כל התמורות והשינויים שחלו מתקופה לתקופה ומדור לדור בייתודם של היהודים בעמים, במצבם בארצות ובעמדתם במדינות, בהוויתם החברתית ובדמותם הרוחנית – תהליכי התרקמותם הסמויה ועובדות התהוותם הגלויה כולם הם נתונים בתחומים של הקהילה, ובה ועל ידה הם

פתח־דבר

מופיעים כהתרחשויות היסטוריות יהודית (ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, 2, תל־אביב תשכ"א, עמ' 152).

העיסוק באוטונומיה היהודית הוא אפוא מן הנושאים המרכזיים ביותר בחקר תולדות עם ישראל, במיוחד לאחר צאתו לגלות. המגמה העיקרית של מחקרים אלה היא להביא בפני הקורא סיכום מעודכן של המימצאים העיקריים הקשורים באוטונומיה היהודית מזוויות ראייה שונות ומגוונות ולהימנע ממחקרים פרטניים כדי שהתמונה הכוללת תהא בהירה ותמחיש את מלוא חשיבותה של התופעה, את התפתחותה ואת רב־גוניותה. מסיבה זו הסתפקנו בהפניה אל ספרות מחקרית עיקרית בלבד, מבלי לפרט את מכלול המחקרים שיוחדו לנושא.

ישראל היילפרין היה ממניחי היסודות לענף הישראלי של חקר תולדות השלטון העצמי היהודי. מחקריו חיברו את מוסדות האוטונומיה היהודית בעידן הטרומ מודרני עם המציאות הפוליטית והחברתית החדשה של העת החדשה. במלאת שלושים שנה להסתלקותו מוקדשת לזכרו הסדרה 'קהל ישראל'.

העורכים

ועדים, קהילות וחברות:

ישראל היילפרין, חוקר השלטון העצמי היהודי

תולדות השלטון העצמי היהודי בתפוצות היו מאז ומעולם עניין טעון משמעויות רעיוניות ופוליטיות בהיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית. מצד אחד הנחילה מורשת תנועת ההשכלה למחקר ההיסטורי דימוי שלילי של קהילה שמרנית, בעלת משטר שעבר זמנו, המסתגרת בפני העולם ומעכבת את הקידמה. מצד שני מצאו ההיסטוריונים הלאומיים במוסדות האוטונומיה היהודית לדורותיה גילויים מובהקים של חיוניות ועוצמה. בנקודה מסוימת התחברו שני התיאורים הסותרים של מוסד הקהילה היהודית בגולה: חסידי האמנסיפציה, שקיוו לביטולה של הקורפורציה המיושנת, זו שהעמידה מחיצות בין היהודים לחברות שמסביבם, טיפחו את תפיסת השלטון העצמי היהודי כ'גטו'. הם לא נבדלו בעניין זה מפקידי השלטון בגרמניה, באוסטריה או ברוסיה, אלו אשר ציפו להשתלבות הנתינים היהודים במערכות המינהל של המדינה הריכוזית. הציונים נשאו עיניהם אל תקופת המקרא ולימי בית שני ונטו להמעיט בערכם של מוסדות וארגונים שהיו כפופים לשלטון נוכרי. גם בעיני המתבונן הציוני עשוי היה ה'קהל' על פרנסיו, שמאיו ושתדלניו להראות כ'גטו' גלותי.

ההיסטוריון שלום בארון עמד זה מכבר על 'שיתוף הפעולה' בין ההיסטוריונים הציונים לבין כותבי ההיסטוריה הליברלים – אלו שהזהירו עם רעיון האמנסיפציה – בהשחרת הפוליטיקה היהודית הטרנס-מודרנית. שתי הקבוצות הללו, כל אחת מהן מנימוקים פוליטיים ואידאולוגיים שונים בתכלית, הציגו את האוטונומיה היהודית כחולשתה וכתוסר עצמאותה. מילות המפתח בהצגה זו היו: 'חסד' 'הכרת טובה' 'תחינה' 'תלות'. אולם בקרב ההיסטוריונים היהודים במזרח אירופה שנטו לציונות, נמצא גם זרם חשוב שראה בפוליטיקה היהודית הטרנס-מודרנית את מה שראו בה לאומיים אחרים: גילוי מובהק של קיום לאומי בתנאים של העדר שלטון מדיני. ישראל היילפרין, חוקר הארגון העצמי היהודי בחברה האשכנזית היה נציג מובהק של הזרם זה. כמו בן-ציון דינור לפניו, וכמו שמואל אשינגר אחריו,¹ ייחס היילפרין לשלטון העצמי היהודי תכונות לאומיות מובהקות. האוטונומיה היהודית שימרה לאורך דורות רבים של

1 "ניצני השלטון העצמי היו הביטוי המובהק ביותר למהפכה הלאומית, בתודעה ובארגון

היסטוריה דפוסי קיום לאומיים, אשר התגלו, בסופו של דבר, כאחד מיסודותיה של התנועה הלאומית המודרנית בעת החדשה.

ישראל היילפרין (1910–1971), יליד ביאליסטוק שבצפון מזרח פולין ונצר למשפחת רבנים,² עסק כבר בימי נעוריו בחקר תולדות השלטון העצמי היהודי בממלכת פולין-ליטא. הוא גילה עניין בפנקסים ישנים שנשתמרו ואף העתיק בשלמותו אחד מן החשובים שבהם, פנקס קהילת טיקטין (טיקוצ'ין), בכתב ידו. פנקס טיקטין הכיל חומר רב ערך על פעילותו של ועד ארבע ארצות, הארגון העל-קהילתי של יהודי מלכות פולין. לימים אבד הפנקס המקורי בשואה, והעתקו של היילפרין, שהובאה לארץ ישראל, שימשה בסיס להוצאת מהדורה מדעית של התעודה ההיסטורית החשובה הזאת.³ היילפרין הושפע ביותר מן האווירה האינטלקטואלית והפוליטית שבתוכה נערך המחקר ההיסטורי היהודי בפולין שבין שתי מלחמות העולם. מצד אחד ספג את היחס המיוחד למוסדות האוטונומיה הטרנס-מודרנית, ובמיוחד את ראייתם כמוסדות בעלי אופי לאומי. בראשית שנות השבעים שמעתי מפיו, כי הוצאתו לאור של פנקס ועד המדינה של ליטא בידי ההיסטוריון שמעון דובנוב נתנה לו את ההשראה להתחיל במפעל השיחזור של מסמכי הארגון המקביל ('ועד ארבע ארצות'). במבואו לפנקס ועד מדינת ליטא כתב דובנוב, ברוח האוטונומיזם של ראשית המאה, כי יש "לעייין ולחקור באוצר בלום זה, בפנקס מדינת ליטא, ולגלות בו את צורות החיים בדורות הקודמים, והעיקר – את רוח החיים הלאומיים הנושב מכל דפי הפנקס".⁴

מצד שני הפנים היילפרין את הרדיקליזם התברתי שרווח אז במחקר, כמו גם את הערצת העממיות וחיפוש השורשים הלאומיים בתרבותם של המוני העם. רוח זו פיעמה

כאחד"; ש' אסינגר ו' ברטל, 'שורשי היישוב החדש בארץ ישראל', בתוך: מ' אליאב (עורך), ספר העליה הראשונה, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 24.

2 הוא היה נינו של ר' רפאל יו"ט ליפמאן היילפרין, בעל החיבור 'עונג יום טוב' (פירוש על שולחן ערוך, וילנה תר"ם), רב בעיר ביאליסטוק בשנים 1849–1879. ישראל היילפרין עלה לארץ ישראל בשנת 1934 ולמד באוניברסיטה העברית. את עבודת הגמר שלו לתואר מ"א כתב בהדרכת פרופ' ב"צ דינור (ראתה אור כספר בשנת תש"ו: העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל). החל בשנת תש"ט לימד היסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית. היילפרין היה מראשי התברה ההיסטורית הישראלית ומעורכי כתב העת 'ציון' ונסל חלק פעיל בייסודו של 'יד ושם'.

3 מ' גרב (מרקל קצינקוביץ) (מהדיר), פנקס קהל טיקטין, שפ"א-תקס"ו, הסכמות, החלטות ותקנות, כרך ראשון, ירושלים, תשנ"ז. ראו במבוא, עמ' כג-כד, על היילפרין והדרך שבה העתיק את הפנקס.

4 פנקס המדינה, או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, ערך בצדוף מבוא והערות על ידי שמעון דובנוב, ברלין תרפ"ה, עמ' XXIV.

בכתיבתו גם אחרי עלייתו לארץ ישראל, והתאימה היטב לחוג האינטלקטואלים והמלומדים שאליו התקרב (בן-ציון דינור, ברל כצנלסון). עניין זה, שנוטים להשכיחו בימינו, של השפעת רעיונות "שמאליים" על המחקר ההיסטורי ברוח הלאומית, ניכר היטב בכתיבתו של ההיסטוריון. כך, למשל, גילה היילפרין עניין גדול בחבורות של בעלי מלאכה, והקדיש כמה ממאמריו לחיי השכבות הנמוכות ביותר בחברה היהודית.⁵ אולם שלא כחוקרים אחרים בני דורו, שהושפעו מאוד מן המחשבה המרקסיסטית וביקשו להכניס את תולדות היהודים אל תוך הסד הסוציאלי-כלכלי, היה היילפרין ביקורתי וזהיר. קריאה ביקורתית בטקסט ובדיקה מדוקדקת של הקונטקסט ההיסטורי והחברתי הביאו אותו למסקנות חד-משמעיות בדבר נכונותן של תיאוריות כוללניות וגורפות. כמה מעבודותיו המאוחרות עירערו בצורה משמעותית על הנחות יסוד בהיסטוריוגרפיה היהודית של מזרח אירופה, שמקורן היה בפרשנות חברתית-כלכלית בלתי ביקורתית. זכות ראשונים היתה לו, למשל, בהפרכת דימויה ההיסטורי של החסידות כתנועה שנשאה מסרים חברתיים רדיקליים. במאמר קצר על תקנות מס שנקבעו בקהילת נישוויז שבליטא, סתר היילפרין קביעות גורפות של שמעון דובנוב ורפאל מאהלר כי: "בקצת מקומות היתה ההסתערות הראשונה של החסידות מלווה גם במאמצים בפועל לתיקונים במשטר הקהילה".⁶

תרומתו הגדולה ביותר של ישראל היילפרין למחקר ההיסטורי של מוסדות השלטון העצמי היהודי בפזורה האשכנזית היתה בעצם מעשה השיחזור של המקורות. שלא כמו בתולדות פרלמנטים, סנאטים ואספות מעמדות בחברה הנוצרית באירופה, לא שרדו ארכיונים מסודרים של המוסדות המקבילים בחברה היהודית. עליית המשטר האבסולוטי במדינות מרכז אירופה ומזרחה הביאה להגברת הפיקוח הממשלתי על השלטון העצמי היהודי. ממילא מובן כי הסתרה, העלמה וגניזה הפכו לחלק בלתי נפרד מפעילותם של פרנסי הציבור בדור האחרון לקיומם של ועדים עלי-קהילתיים ו'קהלים' בפרוסיה, באוסטריה וברוסיה.

היילפרין ערך מפעל מחקרי רחב הקף, שהחל כבר בראשית שנות השלושים של המאה הקודמת, ודלה פיסות מידע, קטעי מקורות ואף מסמכים שלמים מתוך הספרות הרבנית, מעבודות המחקר של היסטוריונים ומחיבוריהם של משכילים וכרוניקאים. מעשה השיחזור של מסמכי הארגון העל-קהילתי של יהודי מלכות פולין, 'ועד ארבע

5 ראו, למשל: 'חברות של בעלי מלאכה יהודים בפולין וליטא' (ראה אור בתרצ"ז); 'חברות של שואבי מים' (ראה אור בשנת 1964). שני המאמרים נדפסו בנוסח מתוקן בספרו של היילפרין: 'יהודים ויהדות במזרח אירופה, מחקרים בתולדותיהם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 163-180, 186-194.

6 'היילפרין, 'יחס של ר' אהרן הגדול כלפי משטר הקהילות' (ראה אור בתשי"ז), שם, עמ' 338.

ארצות', נערך בדקדקנות כה גדולה, עד שהספר שערך היילפרין על פי מימצאיו⁷ היה כבר סמוך להופעתו למעין 'מקור היסטורי' בפני עצמו. רבים מהמעיינים בחיבור זה אינם נותנים דעתם על כך כי אין הפנקס המקורי מונח לפנייהם, אלא 'מעין פנקס' שנוצר בידי חוקר בן זמננו. מעשה השיחזור העמיד לפני הקורא תמונה שלמה של ארגון פדרטיבי בעל אופי אוליגרכי שפעל בתוך מרחב גיאוגרפי גדול (מלכות פולין) ובתקופת זמן של קרוב למאתיים שנה (1580–1764).

אולם השלמת הפנקס האבוד והוצאתו לאור לא היו אלא רק חלק אחד מפרויקט רחב של חקר תולדות האוטונומיה היהודית. היילפרין ליווה את מפעל השיחזור הגדול בשורה של מחקרים פרטניים שעסקו בהבטים שונים של הועדים ופעילותם. כך, למשל, בדק את פעילותם של הועדים העל-קהילתיים על רקע ההרכב הדמוגרפי של החברה היהודית במלכות פולין-ליטא והצליח לאפיין במספרים ובאחוזים את טיבה האוליגרכי של ההנהגה. בעבודות אחרות עסק בקשרים שהיו ל'ועד ארבע ארצות' עם קהילות מחוץ לגבולותיה של ממלכת פולין-ליטא ובמייגון פעולותיו של הועד שלא היו קשורות דווקא למיסוי ולמגעים עם הרשויות הפולניות. מעבר לתמונה השלמה של הרשת הפוליטית והחברתית שהיתה פרושה על פני המרחב המזרח אירופי, למד היילפרין הרבה על עולמה התרבותי של האליטה היהודית האשכנזית בראשית העת החדשה. בקיאותו העצומה במבנה המורכב והמגוון של הארגונים היהודיים, מן ה'חברה' המקומית הקטנה ועד לועדים הארציים, התחברה עם רגישות לשונית גדולה. הוא העלה תרומה חשובה ביותר למילון המושגים של השלטון העצמי היהודי בתחום התרבות האשכנזית.

התעניינותו של היילפרין באוטונומיה היהודית לא נעצרה בתקופה שבה בטלו הועדים העל-קהילתיים במלכות פולין-ליטא ('ועד ארבע ארצות' בוטל בשנת 1764 ושנה אחר כך בוטל 'ועד המדינה' של ליטא). הוא הבחין היטב בהמשכיות של דפוסים חברתיים וארגוניים אל עומק המאה ה-19 וביקש לעקוב אחרי גלגולי השלטון העצמי בתוך המדינות הריכחיות שסיפתו את שטחי פולין המחולקת. הוא הקדיש כמה ממחקריו ל'חברות' ולתנועת החסידות, וזיהה בהן המשכיות של דפוסי ארגון ופעילות מן התקופות שקדמו לחלוקות פולין. תוך בדיקת תופעה אחת, נישואי קטנים באוסטריה, בפרוסיה וברוסיה, עמד על התמדת דפוסים חברתיים מסורתיים דומים בחלקיה השונים של פולין.⁸ מסקנתו היתה כי החברה היהודית במזרח אירופה המשיכה לתפקד כישות

7 פנקס ועד ארבע ארצות, ליקוטי תקנות, כתבים ורשומות סודרים ומבוארים בידי י' היילפרין, ירושלים תש"ה (מהדורה שנייה מורחבת בעריכת י' ברטל, כרך א', ירושלים תש"ן). תרומה דומה בחשיבותה, אם גם בלא מעשה של שיחזור יש מאין, העלה היילפרין במהדורות לתקנות מורביה (תקנות מדינת מהרין, ת"ע-תק"ח, ירושלים תשי"ג).

8 י' היילפרין, 'נישואי בהלה במזרח אירופה' (ראה אור בשנת תשכ"ב), יהודים ויהדות במזרח אירופה, עמ' 289–309.

אחת, בלא שהגבולות המדיניים החדשים שנמתחו בין חבלי פולין השונים השפיעו על רציפותה.

היילפרין, שהבחין היטב בין הלאומיות היהודית המודרנית לבין הישות היהודית הטרום-מודרנית, עמד על ההמשכיות והקשר שבין האחת לשנייה. הוא השתמש במושג 'כלל ישראל' כדי לתאר מכלול של תופעות, דפוסי התנהגות ומסגרות חברתיות שעברו מן המציאות הישנה לחדשה. מפעלו המחקרי האחרון, שלא נשלם עקב פטירתו בטרם עת בשנת 1971, עסק בגלגוליה של השתדלנות בעת החדשה. השתדלן, אחד מבעלי התפקידים האופייניים ביותר לשלטון העצמי היהודי באשכנז, לא נעלם עם ביטולן של המסגרות המסורתיות. הוא הופיע בגלגולים שונים, פשט צורה ולבש צורה. בימי ה'סופות בנגב', הפרעות ביהודי דרום האימפריה הרוסית בשנים 1881-1882, נערך מבצע שתדלנות רחב הקף למען יהודי רוסיה. במבצע זה שיתפו פעולה רבנים חרדים, משכילים, גרברים ופוליטיקאים יהודים. היילפרין ביקש לשחזר את פרטי המבצע הזה, תוך הכרה ברורה בהמשכיות דפוסי הפוליטיקה היהודית המסורתית אל תוך המציאות המודרנית.

המילים שבהן חתם ישראל היילפרין את הקדמתו ל'תקנות מדינת מעהרין' מבטאות בצורה חדה וברורה את יחסו של חוקר השלטון העצמי היהודי אל מקומם של מוסדות האוטונומיה היהודית ברצף תולדות עם ישראל: "התקנת הספר והדפסתו", כתב היילפרין, "נמשכו לסרוגין שנים מספר. תחילתו תחת שלטון זרים, והופעתו – במדינת ישראל. ודאי לא היינו זוכים למה שזכינו, אלמלא אותה חרדה וחתירה לעצמיות ולעצמאות יהודית, שציינה את גלויות ישראל למקומותיהן ולדורותיהן ואשר מצאה, בין השאר, ביטוי מובהק בתקנות אלה של מדינת מעהרין".⁹

האוטונומיה היהודית נתפסה כסמל לקוממיות יהודית וכזכר לימים עברו של עצמאות יהודית, הן בארץ ישראל לאחר כיבושה בידי הרומאים והמוסלמים והן בארצות הגלות. היא אף שימשה כלי ראשון במעלה בשמירת הקיום היהודי בארצות הגולה ובצמצום ממדי הטמיעה וההתבוללות. לא היה שום גורם אחר שתרגם תרומה כה מכרעת לקיום היהודי במשך אלפי שנות הגולה כמו הקהילה היהודית על כל צורותיה וגווניה.

כך זה הוא הראשון מתוך שלושה ועניינו האוטונומיה היהודית בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד; הכרך השני עוסק בקהילות ישראל שבארצות האסלאם ובאירופה הנוצרית בימי הביניים; הכרך השלישי יוחד לאוטונומיה היהודית בעת החדשה.

העיסוק בשלטון העצמי היהודי הוא אפוא מן הנושאים המרכזיים ביותר בחקר תולדות עם ישראל, במיוחד לאחר צאתו לגלות. המגמה העיקרית של מחקרים אלה היא להביא בפני הקורא סיכום מעודכן של הממצאים העיקריים הקשורים באוטונומיה היהודית מזוויות ראייה שונות ומגוונות כדי שהתמונה הכוללת תהא בהירה ותמחיש את מלוא חשיבותה של התופעה, את התפתחותה ואת רב־גוניותה.

כתובת בפסיפס מבית הכנסת בבית שאן

עיצוב העטיפה: נדעון דן

0 01850000481 7
185-481 דאנאקוד